

## **Opponensi vélemény**

**Germuska Pál**

### **“A Magyar középgepipar. Hadiipar és haditechnikai termelés Magyarországon 1945 és 1980 között” c. értekezéséről**

Germuska Pál az Argumentum kiadónál 2014-ben megjelent azonos című, lektorált művét nyújtotta be akadémiai doktori értekezésként. A mellékletekkel együtt mintegy 600 oldalas munka részletekbe menő áttekintést ad a magyar hadiipar második világháború utáni alakulásáról a jelzett időhatárok között.

A mű leíró jellegű, elsősorban a kutatható levéltári forrásokra, s részben statisztikákra támaszkodik. Ebből származik számos előnye és jórészt ez jelöli ki korlátait is. A szerző elkötelezett témája iránt, láthatóan szenvedélyesen foglalkoztatja, hogy mi történt a hadiiparral és különösen a haditechnikával. Utánajár az elérhető írásos információknak és nem hagy említetlenül egyetlen általa fontosnak ítélt dokumentumot sem, amit sikerült feltárnia. Ezekről tartalmi összefoglalót ad, gyakran idéz belőlük, ritkábban bocsátkozik átfogó analitikus fejtegetésekbe.

A mű alapszerkezete világos, jól áttekinthető. Ez előnyére írandó, mert igen komplex jelenséget vizsgál. Meg kell találnia az egyensúlyt az irányítási, az ágazati és a vállalati szint bemutatása között. Meg kell találnia a kapcsolatot a hadiipar alakulásának feltételrendszerét alkotó biztonság- és katonapolitikai, műszaki, gazdasági, valamint társadalmi és szociálpolitikai szempontrendszerek között, melyek egymással gyakran konfliktusba kerülhetnek és súlyuk is időben változó lehet. Érzékeltetnie kell, hogy a feltárt dokumentumok egy jelentős része terv és javaslat, más részük a megvalósítás problémáit és eredményeit megvilágító tényközlés, vagy annak látszatát keltő állítás.

A szerzőt az a cél vezette, hogy megértse annak motivációit, miért koncentráltak jelentős forrásokat kezdetben a hadiipari fejlesztésekre, megfogalmazódtak-e fejlesztési alternatívák, s később miként reagált az ágazat a gazdasági környezet és a technológiai változás igényeire. A politika és ágazattörténet belső határait (1945-47, 48-53, 53-58, 58-68, 68-79) követő nagyobb könyvbéli tematikus egységek ezért többé-kevésbé egységesen úgy épülnek fel, hogy először tárgyalják a tervek, igények, kötelezettségek kérdéseit, ezt követően a szervezeti változásokat, majd a beruházások és a termelés alakulását idézik fel, különös tekintettel a haditechnikai termelés alakulására.

A szerző öt levéltár mintegy ötven fondnyi anyagát vizsgálta át, köztük viszonylag újonnan kutatható magas szintű politikai dokumentumokat is. Ez a mintegy harmincezer oldalnyi iratanyag információtartalmát és minőségét tekintve persze meglehetősen vegyes. A jól kidolgozott tervjavaslattól a spekulációig, a gyártási problémák jegyzőkönyveitől, a vizsgálati eredményekig, intrikáig és számláig fontos és érdektelen egyaránt megfér bennük. Ezzel a jelenséggel kutatóként, levéltárosként egyaránt szembesülhetünk. Amikor a kutató egy ilyen forrástömeggel találkozik az elsődleges feladat a tartalmi szelekció. A következő lépés pedig az, hogy a megszárt dokumentumanyag elmélyült elemzése révén a jelenség mélyebb megértésére törekedjen. Már az első lépés sem megy azonban anélkül, hogy a mélyebb megértést szolgáló elméleti előfeltevésekkel, vagy legalábbis konceptuális eszközökkel ne rendelkezniük. A sajátosan műszaki, ágazati, katonai jelenségekört társadalom-, gazdaság- és politikatörténeti kontextusba kell állítani.

Kérdés továbbá, hogy mennyire pontosan tükrözik ezek a dokumentumok a valós törekvéseket, történeket és erőviszonyokat. Szinte biztos, hogy nem a valóságot adják vissza, hanem annak egy tömörített, torzított képét. S amit visszaadnak, az nagy valószínűséggel a keletkeztetők szempontrendszer szerint és érdekei által befolyásolva tükrözi a valóságot. Meg kell küzdeni tehát azzal a problémával, hogy az iratok az érintett szervezetek és személyek meggyőződéseit, érdekeit is tükrözhetik. Ezek mögött az értékrend, az ambíció, vagy a félelem, a kreativitás és a segítőkészség, a jó- és a rosszindulat egyaránt munkálhat. Mindezekkel a szerző is tisztában lehetett, s úgy jelölte ki tárgyát, hogy azt több ponton és több metszetben lehatárolta. Nem, vagy csak a szükséges mértékig érintette a külpolitikai és belpolitikai történeket, s még a katonapolitikán belül is a hadiiparral kapcsolatos igényekre koncentrált. Úgy véli, hogy csak korlátozottan érinti az egyes fejlesztések vállalati szintű eseteit, ezekből azonban véleményem szerint bőséggel ad tájékoztatást, főként a beruházások kapcsán. Valahol az általános gazdaságtörténet és az üzemtörténet-írás közötti mezsgyén, az ágazattörténet megírására tesz kísérletet, úgy azonban, hogy mindkettőből merít, s mindkettőhöz kapcsolódik.

Hangsúlyai, sajátos érdeklődési csomópontjai nem annyira a szereplők, mint inkább a fejlesztések, azon belül is a technikai fejlesztések. Az egyes fejezetek elemzéseiben olykor esik ugyan szó az irányító apparátus összetételéről, de ezt a szempontot nem viszi végig. Hasonlóan tanulságos lett volna az alkalmazott műszaki szakértelmiség összetételének módszeres vizsgálata csakúgy, mint a szakmunkás gárda elemzése. Ezekről elvétele ugyancsak esik szó – főként a problémák, nehézségek kapcsán, de olykor a sikeresen kivitelezett

technikai megoldások kapcsán is – de a fejlődés, alakulás íve nem rajzolódik ki a tárgyalásból. Ha ugyanis a szerző célja annak rekonstruálása, hogy miként koncentrálódott a hadiiparba igen jelentős arányú fejlesztési forrás és ez miként hasznosult a reformperiódust követően, ennek nem elhanyagolható aspektusa a humán tőke.

Ha a korai tervgazdaság egyik jellemző strukturális vonása a nehézipar túlsúlya, s ezen belül a gépipar prioritása volt - jelentős mértékben lefedve, de ki nem merítve a hadiipari termelés körét, mivel abban egyebek közt a vegyipar is jelentős szerephez jut – ennek egyik legfontosabb feltétele a rendelkezésre álló szakembergárda megléte lehetett. Az ilyen kérdések főként az új üzemek telepítése kapcsán merültek fel, s mint súlyos hiányjelenségek kerültek említésre.

Mikor Jánossy Ferenc a gazdasági reform kapcsán a korai tervgazdaságban kialakult kvázi-fejlett gazdaság szerkezetéről értekezett, ennek egyik biztos jeleként ő is a gépipar aránytalanul nagy súlyát, másik elemeként a jelentős mérvű ipari koncentrációt említette. A beruházások és az irányítás tekintetében mindkét aspektus centrumában ott találjuk a hadiipari termelést a maga érdekeivel, igényeivel és lehetőségeivel. A területi centralizáció azonban nem szükségszerű velejárója ennek a folyamatnak, mivel a biztonságpolitikai és hadászati szempontok ellenirányú érdekeltségeket is erősíthetnek. Hogy mindennek milyen nehézségei és velejárói vannak, azt a szerző egyebek közt a borsodi vegyipari fejlesztés kapcsán mutatja be.

Az ötvenes évek első éveiben, egy háborúra készülve a nemzeti jövedelem aránytalanul nagy részét emésztették fel a honvédelmi kiadások. Ez volt az egyik oka annak, hogy a rezsim működése tömegelégedetlenségbe torkollott, mivel végletesen korlátozta a lakossági fogyasztást. A későbbi fejezetekből, s különösen a függelék táblázataiból kiderülnek bizonyos arányok, de a szempontot érdemes lett volna szisztematikusan végigvinni és kontextusba állítani. A beruházási láz tervgazdasági jelensége például egy ilyen értelmezési keret eleme lehet, azzal együtt is, hogy a beruházások periódusonként eltérő mértékben állították középpontba a direkt haditermelési célokat, illetve a lakossági fogyasztási cikkek, vagy az arra konvertálható termékek előállítását.

Az világosan kirajzolódik az 555. oldalon szereplő táblázatok adataiból, hogy a nevesített 27 hadiipari vállalat termelésén belül milyen arányt képviselt a haditechnikai termelés (1952-ben közel kétharmadot, 1958-ban azonban csak egyhuszadot). S itt olyan cégekről van egyebek közt szó, mint a Danuvia, a Nitrokémia, a Mechanikai Művek, vagy a Videoton. Ezekben a

cégekben sem a technikai fejlesztések, sem a szakképzett munkaerő megtartása szempontjából nem volt lényegtelen, hogy egy technológiai váltást fél évtizeden belül kellett megoldaniuk, miközben kiemelt hadiipari voltak miatt mozgásterük korlátozottnak bizonyult. Az első periódusban a nagyarányú fejlesztések során és miatt keletkezett kapkodás és fejetlenség. Ez az az időszak, amikor nem mindig akadt időben megfelelő szintű tudással rendelkező fordító, s műszaki bravúrként tüntették fel, ha megfelelő tervdokumentáció nélkül, pusztán mintadarab alapján gyártanak le egy prototípust. Nem lehet csodálni, hogy a selejtarány magas volt és a szabotázs a korabeli retorika egyik kulcseleme lett.

A reformgazdaság periódusában ezzel szemben már éppenséggel erényként számított be, ha a helyi gazdasági vezetők megtalálták és sikerre vitték a békegazdasági termékprofilt, miként például a Jászberényi Hűtőgépgyár esetében tették.

Azt, hogy mennyire tagolt volt érdekviszonyait és a szereplők motivációit tekintve a hadiipari ágazati mező, a szerző által felidézett látszólag apró adatok és összefüggések is illusztrálják. Például jelentős különbség volt az üzemi minőségellenőrzésen alkalmasnak talált és a katonai átvétel során elfogadott termékek aránya között (82 vs 56 %; 170. o.). Tehát miközben a hadsereg, a hadiipari ágazat és a cégek közösen voltak érdekeltek a beruházások, a honvédelmi kiadások s ezeken belül a hadiipari arányok növelésében/fenntartásában, érdekeik korántsem estek egybe számos, a termelést érintő kérdésben. A katonapolitikai szempontok a biztonságot és hatékonyságot állították előtérbe, s kevésbé voltak költségérzékenyek. Az Országos Tervhivatal – miközben maga is tagoltan képezte le egy regionális és ágazati fejlesztéspolitika szempontrendszerét - esetenként kifejezettebben képviselte a gazdaságosság, vagy pontosabban szólva a költségvetési korlát szempontját. A biztonság kérdése - a műszaki kreativitás és újszerűség szempontjaival együtt - megjelent a vállalatok szintjén is. De míg az előzőben a biztonság elsősorban a nemzetközi biztonságpolitikai aspektusokat jelentette, a vállalatok szemszögéből ez csak távoli keretfeltétel volt, mivel az üzemekben a biztonság elsősorban technológiai, termelési és állásbiztonságot asszociált. Hogy ezek mennyire nem elhanyagolható szempontok egy ágazat mindennapi működése szempontjából, arra a vállalatoknál történt robbanások és tüzesetek, valamint az észak-magyarországi termelés-leépítés miatti tömeges állásvesztések és munkaerő-elhelyezési gondok feszültségei szolgáltattak példát.

A szerző esetenként utal a tervgazdasággal kapcsolatos szakirodalomra (használja például Soós Károly Attila hiánygazdasági késleltetés koncepcióját is), de egy újabb, az államszocialista periódus végéig kiterjedő elemzés kapcsán érdemes lenne erre az irodalomra

módszeresebben támaszkodnia. Fel lehetett volna használni az extenzív és intenzív iparosítási periódusok közti különbségtételt, a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmusok közti distinkciót, a hiány, a költségvetési korlát, vagy a tervalku fogalmi készletét. Végére is a hadiipar az importhelyettesítő extenzív iparosítás kedvezményezettje volt, jelentős tervalku potenciállal rendelkező vállalatokkal, melyeket a puha költségvetési korlát jellemzett. A könyv leírásai jól illeszkednek egy ilyen fogalmi keretbe.

Ami az értekezésből nem derül ki elég markánsan az az, hogy miként viszonyultak a hadiipari vállalatok és az ágazat reprezentánsai a gazdasági mechanizmus-alternatívákhoz. Azt, hogy a részleges korrekciókat, a tervelőírások számának csökkentését üdvözltek, könnyen feltételezhetjük, s találunk is utalásokat erre a kötetben. Az, hogy a közvetlen, részletes tervutasítások helyett közvetett, csak a stratégiai elemekre koncentráló irányítás miként hatott rájuk már vegyes megítélés alá eshet. A magabiztosabb vállalati vezetés számára ez cselekvési teret jelentett, de az ágazati irányítás szereplőinek térvesztést, s az önállótlanabb, végrehajtói habitusú vezetők számára bizonytalanságot okozott.

Mennyire állt érdekében a hadiipari vállalatoknak a viszonylagos vállalati önállóság és az anyagi ösztönzés bevezetése? Azoknak amelyek az exportképes termékek fejlesztésében, s a lakossági fogyasztásra konvertálható termékek piacán érdekeltséggel bírtak természetesen lehetőségeket hozott a reform. Másoknak azonban nagyobb gondot jelentett, hogy a gazdaságpolitikai prioritások átrendeződése felülírta a nagyobb mozgásteret kínáló mechanizmusban rejlő lehetőségeket. Úgy is mondhatnánk, hogy a hadiipart, s általában a nehézipart diszpreferáló gazdaságpolitikai célok az ágazat egészét negatívan érintették, az erős biztonságpolitikai érvrendszer és honvédelmi alkupotenciál háttérbe szorulásával együtt. Az importhelyettesítő iparosítással szemben az exportorientáció megerősödése viszont a hadiipari cégek egy részének kedvezett. Hasonlóképpen kedvezett a vállalati önállóság a képzetebb, motiváltabb vállalati vezetésnek is.

Hasznos lett volna tehát a kötetnek, ha módszeresebben épít a kortárs közgazdasági és társadalomtudományi szakirodalom eredményeire, Kornai János, Jánossy Ferenc, Bauer Tamás írásaira, a vállalati esettanulmányok fogalmi készletére, szempontrendszerére és tapasztalataira, Tardos Márton, Laki Mihály és mások kutatásaira. (Soós K.A., Berend T. Iván és Kornai János egy-egy művére van utalás, de a kiterjedtebb szakmai tájékozódás igen sokat segítene.)

A levéltári forrásokat érdemes tehát jobban megszűrni, kiegészíteni a közgazdasági és társadalomtudományi szakirodalom elemzésével, valamint néhány további lehetséges forrással és módszerrel. Az egyik a sajtódokumentumok tartalomelemzése. Ez a forrás nem idegen a szerzőtől, de a szisztematikus feldolgozás itt hiányzik. A másik az a forráscsoport, amely ugyancsak közel állhat a szerzőhöz, mivel az oral history kutatási hagyományába illeszkedik. Érdemes lenne szakmai életút-interjút készíteni az ágazat és a vállalatok volt vezetőivel, s az eddig elkészült ilyen interjúkat ugyancsak módszeresen feldolgozni. Érdemes lenne az ágazathoz tartozó műszaki és egyéb értelmiségiek emlékeire is támaszkodni. S érdemes lenne elemezni a hadiipari üzemek munkarendjének specifikumait, a munkásmagatartások és a munkáséletmód emlékeit. A kötetet érdekes képanyag-függelék zárja. Szisztematikus gyűjtést-rendszerezést követően ez is túlnőhetne a pusztán illusztratív funkción, s vizuális társadalomtörténeti kutatás tárgya lehetne.

Az írás hasznos áttekintést ad egy kulcsfontosságú ágazat történetéről, sok érdekes adalékkal, amelyeket nagy fáradsággal lehetett előbányászni az információtömegből. A mű nyilvános vitára tűzését támogatom.

Lengyel György

Bp. 2018 05 30